

УДК (UDC) 94 : 37.018.3 : 314.422.2-053.3 (477.64-2)
DOI: [https://doi.org/10.33782/eminak2023.3\(43\).666](https://doi.org/10.33782/eminak2023.3(43).666)

PSYCHOPHYSICAL CONSEQUENCES OF 1921-1923 FAMINE IN CHILDREN OF UKRAINE

Hennadii Vasylchuk¹, Inna Shugalyova²

¹ Zaporizhzhia National University (Zaporizhzhia, Ukraine)
e-mail: historyhena@gmail.com; ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3023-6682>

² National Museum of the Holodomor-genocide (Kyiv, Ukraine)
e-mail: shug_im@ukr.net; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2397-0611>

ABSTRACT

The epidemiological situation among children in Ukraine during the years of 1921-1923 famine, the reasons for the spread of cholera, typhus, and other diseases, and the long-term consequences of prolonged starvation on the child's body are studied in the research paper.

The purpose of the paper is to analyze the epidemiological situation in the starving hubernias of Ukraine during the years of the 1921-1923 famine and to clarify its psychophysical consequences.

The methodology of the work is based on an interdisciplinary approach. Methods of historical, sociological, statistical, and demographic sciences, content analysis, method of sociocultural dynamics, microhistorical approach, and methods of historical anthropology are applied.

The scientific novelty is in the fact that, based on historical sources, it has been proven that the children of Ukraine became the most numerous victims of the 1921-1923 famine. There were almost no children born between 1915 and 1918 left in the settlements of the Ukrainian SSR. The prolonged consequences of the said tragedy also became noticeable. Children who were in a state of constant starvation for a long time had broken health, a traumatized psyche, and a deformed worldview because every day they had to fight for survival, and their loved ones and acquaintances died in their sight.

Conclusions. The famine that raged in the Ukrainian hubernias in 1921-1923 became the main cause of the mass death of children. That phenomenon led to the deterioration of the epidemiological situation in the Ukrainian SSR, as it led to physical and psychological exhaustion of children's bodies and a decrease in their immunity. The communist regime could not provide the children of Ukraine with adequate medical care and sanitary assistance. The children who survived alive had damaged health and a broken psyche. The hungry everyday life of Ukrainian children in 1921-1923 turned into a gray, impersonal routine, constant wandering in search of food and shelter. Apathy, hopelessness, despair, and futility became the companions of daily existence.

Many children lost contact with their families, ended up in homeless shelters, and joined the category of social orphans. Ukrainian society changed under the influence of the 1921-1923 famine. However, an even greater transformation of national origins and mental foundations occurred during the Holodomor of 1932-1933.

Keywords: children, famine, diseases, epidemics, psychophysical condition, deviations

ПСИХОФІЗИЧНІ НАСЛІДКИ ГОЛОДУ 1921-1923 РР. У ДІТЕЙ УКРАЇНИ

Геннадій Васильчук¹, Інна Шугальова²

¹ Запорізький національний університет (Запоріжжя, Україна)
e-mail: historyhena@gmail.com; ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3023-6682>

² Національний музей Голодомору-геноциду (Київ, Україна)
e-mail: shug_im@ukr.net; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2397-0611>

АНОТАЦІЯ

У статті досліджено епідеміологічну ситуацію серед дітей в Україні у роки голоду 1921-1923 рр., з'ясовано причини поширення пандемій холери, тифу й інших хвороб, визначено пролонговані наслідки тривалого голодування на організм дитини.

Метою статті є аналіз епідеміологічного ситуації у голодуючих губерніях України у роки голоду 1921-1923 рр. та з'ясування його психофізичних наслідків.

Методологія статті базується на інтердисциплінарному підході. Застосовано методи історичних, соціологічних, статистико-демографічних наук, контент аналіз, метод соціокультурної динаміки, мікроісторичний підхід, методи історичної антропології.

Наукова новизна полягає у тому, що на основі історичних джерел доведено, що діти України стали найбільш численними жертвами голоду 1921-1923 рр. У населених пунктах УСРР майже не залишилося дітей, народжених у 1915-1918 рр. Відчутними стали й пролонговані наслідки зазначеної трагедії. Діти, що тривалий час перебували у стані постійного голодування, мали знівечене здоров'я, викривлену психіку, деформоване світосприйняття, оскільки щодня вони боролися за виживання, на їх очах гинули їх близькі та знайомі.

Висновки. Голод, який вирував в українських губерніях у 1921-1923 рр., став основною причиною масової загибелі дітей. Це явище обумовило загострення епідеміологічної ситуації в УСРР, оскільки призводило до фізичної та психологічної виснаженості дитячого організму, зниження у них імунітету. Комуністичний режим не зміг забезпечити дітям України відповідного медичного догляду та санітарної допомоги. Діти, що залишалися у живих, мали підірване здоров'я та надламану психіку. Голодне повсякдення українських дітей у 1921-1923 рр. перетворилося на сіру знеособлену буденність, постійне блукання у пошуках їжі та прихистку. Апатія, безнадійність, зневіра та безперспективність буття стали супутниками щоденного існування.

Багато дітей втратили зв'язок із родинами, опинилися у притулках, поповнили категорію соціальних сиріт. Українське суспільство змінилося під впливом голоду 1921-1923 рр. Проте ще більша трансформація національних витоків і ментальних підвалин відбулася під час Голодомору 1932-1933 рр.

Ключові слова: діти, голод, хвороби, епідемії, психофізичний стан, девіації

Вступ

Голод 1921-1923 рр. охопив територію понад 1 млн. кв. миль (2 589 988 кв. км), він поширився від північного узбережжя Каспію, Поволжя, басейну річки Урал, Казахстану, Сибіру до губерній України та Криму. Незважаючи на надзвичайно широкий ареал голоду, комуністи не відмовлялися від агресивної політики

продрозверстки в УСРР (хоча на частині території РСФРР вже у 1921 р. декларувалося запровадження продподатку у рамках новопроголошеної політики непу).

Ознаки голоду у південноукраїнських губерніях проявлялися з весни 1921 р. Московське партійне керівництво ігнорувало повідомлення про неврожай із губерній УСРР і надскладну продовольчу ситуацію там. Норми продрозверстки не скорочувалися, вивезення зерна та продовольства не призупинялося. Більшовицькі вожді воліли помічати голод лише у російських губерніях, вимагаючи продовжувати поставки туди продовольства з України. Українські комуністичні функціонери цілком підтримували таку політику. У цьому контексті промовистими є постанови політбюро ЦК КП(б)У. Перша датується 4 липнем 1921 р. і стосується «обговорення» телеграми В. Леніна щодо посилення відправки хлібу на Північ. У підсумку постановили відправляти для Півночі кожного дня вагони зі збіжжям навіть із найбільш уражених голодом губерній¹. А друга, датована 4 серпня 1921 р., стосується «кампанії з боротьби із голодом». В контексті цієї «боротьби» досить показовими є слова постанови про те, що «необхідно розрізняти заклики до боротьби із голодом у Росії від боротьби із неврожаєм в Україні, де допомога місцям, які постраждали від неврожаю, може бути надана своїми губерньськими чи повітовими засобами»².

Голод у Запорізькій, Донецькій, Катеринославській губерніях та окремих повітах (Херсонському, Миколаївському, Одеському та Тираспольському) було визнано українськими більшовицькими функціонерами у листопаді³ – грудні⁴ 1921 р. Включення до списку голодуючих решти територій України відбувалося взимку–навесні 1922 р. Кремль у січні 1922 р. змушений визнати, що в УСРР голодом охоплено Запорізьку і Донецьку губернії та низку повітів Миколаївської, Одеської, Катеринославської та Полтавської губерній: Дніпровський, Херсонський, Миколаївський, Одеський, частину Тираспольського та Вознесенського, Катеринославський і Новомосковський, Костянтиноградський і Кобеляцький. У травні 1922 р. голова ВУЦВК Г. Петровський звернувся до голови ВЦВК М. Калініна із листом, в якому стверджував, що на 1 травня 1922 р. голодом охоплено Донецьку, Запорізьку, Катеринославську, Миколаївську, Одеську губернії та Миколаївський, Херсонський, Дніпровський повіти Миколаївської губернії, Одеський, Тираспольський, Вознесенський повіти Одеської губернії, такими, що перебували у складному становищі – Костянтиноградський і Кобеляцький повіти Полтавської губернії, Зміївський, Куп'янський та Ізюмський повіти Харківської губернії, Єлисаветградський повіт Миколаївської губернії та Олександрівський повіт Кременчуцької губернії⁵.

Підтвердження більшовиками голоду в Україні носило декларативний характер. Українські губернії мали віддати останні запаси на користь голодуючих у Росії. У той же час, в Україні голод вирував із надзвичайною потужністю. Згідно

¹ Голод 1921-1923 років в Україні: зб. документів і матеріалів / упор.: О.М. Мовчан, А.П. Огінська, Л.В. Яковлева; відп. ред. С.В. Кульчицький. Київ: Наукова думка, 1993. С. 28-29.

² Ibid. С. 31.

³ Ibid. С. 49.

⁴ Кириленко В. Голод 1921-1923 рр. у Південній Україні. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 – історія України. Миколаїв, 2015. С. 56

⁵ Голод 1921-1923 років в Україні... С. 117.

офіційних даних, оприлюднених Центральною комісією допомоги голодуючим (ЦК допгол) у липні 1922 р.⁶, в Україні голодувало 4 218,3 осіб⁷, 2 187,6 з них (тобто 51,9%) були діти. Звертаємо увагу, що у наступні тижні й місяці динаміка голодуючих змінювалася у бік зростання⁸. Наголосимо, що відомості ЦК допголу не врахували українців, які мешкали у прилеглих до голодуючих губерній повітах⁹. За підрахунками українського дослідника В.Кириленка, у травні 1922 р. голодувало до 10 млн. (!) українців, що проживали у степових губерніях УСРР, що становило 2/5 населення республіки¹⁰.

Коли, навесні 1922 р. в РСФРР голод пішов на спад, в Україні він продовжував виривати у південно-східних губерніях і повітах. Найбільш ураженими голодом були: Катеринославська, Запорізька, Миколаївська, Одеська, Донецька губернії та прилеглі до їх кордонів повіти.

У Донецькій губернії у грудні 1921 р. – січні 1922 рр. голодувало 187 071 дитина¹¹, у Катеринославській (у цей же період) – голодувало 28 000 дітей. Взимку та навесні 1922 р. внаслідок посилення голоду, кількість дітей, що від нього постраждала істотно зросла. На 1 лютого 1922 р. в Одеському повіті голодувало 50 000 дітей¹². У Запорізькій губернії на 1 травня 1922 р. зафіксовано 489 281 голодуючу дитину (із загальної кількості 502 121)¹³; у Херсонському повіті – 67 999 дітей¹⁴; у Миколаївській губернії – 264 943 дитини (із загальної кількості 490 332)¹⁵.

Зауважимо, що наведена нами статистика представлена у доповідях членів Всеукраїнської комісії допомоги голодуючим за грудень 1921 – січень 1922 рр., яка була надрукована у щомісячному «Бюллетени Центральной комиссии помощи голодающим при ВУВК»¹⁶. Дивним чином наведені на сторінках цього «Бюлетеню...» статистичні данні зовсім не співпадають із зведеннями московського ЦК допголу, під керівництвом М.Калініна, які наводять іншу статистику, занижену у кілька разів¹⁷.

Тривале голодове виснаження дітей і дорослих супроводжувалося й загострювалося численними епідеміями та захворюваннями, які часто мали летальні наслідки, оскільки виснажені голодом організми дітей не мали імунітету подолати хворобу.

⁶ Термін «голодуючий» у 1921-1922 рр. мав не лише фізичне, а й юридичне значення. Голодуючим визнавалося селянське господарство, що втратило засоби до існування й потребувало допомоги держави. Повіт визнавали таким, що голодує, за умови, доведення фактів, що на душу населення врожай становив менше 6 пудів. *Поляков Ю.* 1921-й: победа над голодом. Москва: Политиздат, 1975. С. 16.

⁷ Итоги борьбы с голодом в 1921-22 гг. Сборник статей и отчетов. Москва: Изд-во ЦК Помгол, 1922. С. 460.

⁸ Голод 1921-1923 років в Україні... С. 116.

⁹ *Поляков Ю.* 1921-й: победа над голодом... С.19.

¹⁰ *Кириленко В.* Голод 1921-1923 рр. у Південній Україні... С. 56-57.

¹¹ Центральний держархів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). Ф. 20. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 26-26зв.

¹² *Кириленко В.* Голод 1921-1923 рр. у Південній Україні... С. 60.

¹³ Держархів Запорізької області (ДАЗО). Ф. Р-28. Оп. 2. Спр. 16. Арк. 2-2зв.

¹⁴ Голод 1921-1923 років в Україні... С.100.

¹⁵ *Ibid.* С. 126.

¹⁶ ЦДАВО України. Ф. 20. Оп. 1. Спр. 8.

¹⁷ Итоги борьбы с голодом в 1921-22 гг... С. 460.

Метою статті є аналіз епідеміологічного становища у голодуючих губерніях України у роки голоду 1921-1923 рр. та з'ясування психофізичних наслідків впливу голоду на дитячий організм.

Методологія статті базується на інтердисциплінарному підході. Застосовано методи історичних, соціологічних, статистико-демографічних наук, контент аналіз, метод соціокультурної динаміки, мікроісторичний підхід, методи історичної антропології.

Основні категорії та поняття:

Дитина. Традиційно дефініція «дитина» використовується щодо людини від народження до завершення її пубертатного періоду. Середньостатистично, цей період завершується у 14 років, а з 15 – починається постпубертатний період. У Кодексі законів про народну освіту УСРР (1922 р.) в усіх типах установ соціального виховання для дітей, могли перебувати особи, віком від народження до досягнення ними 15 років й хоча особа і вважалася неповнолітньою, але у соціумі її сприймали як дорослу людину.

Голодуючі губернії України – території Катеринославської, Запорізької, Миколаївської, Одеської, Донецької губерній, південні повіти Полтавської, Харківської та Кременчуцької губерній. В офіційних документах Центрального комітету Допомоги голодуючим, голодуючими в УСРР було визнано 26 із 29 повітів п'яти південно-східних губерній УСРР¹⁸. Це пояснюється тим, що термін «голодуючий» у 1921-1922 рр. мав не лише фізичне, а й юридичне значення. Голодуючим визнавалося селянське господарство, що втратило засоби до існування та потребувало допомоги держави. Повіт визнавали таким, що голодує, за умови доведення фактів, що на душу населення врожай становив менше 6 пудів¹⁹. У дослідженні розглядаються всі охоплені голодом губернії та повіти УСРР.

ОГЛЯД ЛІТЕРАТУРИ

Одне з перших досліджень наслідків голоду 1921-1923 рр. на організм і психіку людини здійснив соціолог П. Сорокін²⁰. Він був сучасником подій і на основі робіт європейських та американських лікарів, довів, наскільки довготривалими можуть виявитися наслідки голодування. Комуністи змусили П. Сорокіна залишити СРСР, а частина його праць назавжди втрачена. Втім, зусиллями його дружини, скорочений і перекладений англійською варіант роботи П. Сорокіна побачив світ. У праці П. Сорокіна подано узагальнений контекст наслідків голоду. Безпосередньо вплив голоду на дітей України вивчали професор педагогіки В. Арнаутов²¹, професор інституту фізичної культури УСРР В. Підгаєцький²². Їх

¹⁸ Итоги борьбы с голодом в 1921-22 гг... С. 460.

¹⁹ Поляков Ю. 1921-й: победа над голодом... С. 16.

²⁰ Сорокин П. Голод как фактор: Влияние голода на поведение людей, социальную организацию и общественную жизнь / Сост. подг. текста, вступ. ст. и коммент. В.В. Салова. Сыктывкар: ООО «Анбур», 2014. 496 с.

²¹ Голод и дети на Украине. По данным Секции помощи голодающим детям при Центральном Совете защиты детей на Украине и по другим материалам / Сост. В. Арнаут. Харьков: Редакционно-издательский отдел Н.К.П., 1922. 48 с.

²² Яворовський О., Сахарчук І., Зенкіна В., Кузьмінська О. Професор В.Я. Підгаєцький про значення раціонального харчування в умовах народногосподарської кризи та наслідків голоду 1921-1923 років в Україні // Довкілля та здоров'я. 2011. № 1. С. 76-80.

дослідження присвячені медичним наслідкам і фізичним змінам в організмі людини після тривалого голодового виснаження. Діаспорний дослідник І.Герасимович опублікував у США розвідку присвячену голоду в Україні. В окремому розділі він приділив увагу аналізу девіантної поведінки голодуючих українців²³. Канадський історик українського походження Р.Сербин у своїй роботі актуалізував питання епідеміологічного стану в УСРР у зазначені роки²⁴. В незалежній Україні питання аналізу впливу та наслідків голоду на психофізичний стан людини розглядалося у працях Ю.Котляра²⁵, В.Кириленка²⁶. Окремі аспекти окресленого нами питання висвітлено у монографії О.Тригуба та Т.Михайловського²⁷. Названі дослідники основну увагу приділили аналізу векторів міжнародної допомоги, а у цьому контексті торкалися й спроб іноземців налагодити медичне обслуговування голодуючих українців. Цей аспект розглядається і в статті О.Тригуба та Л.Вовчук²⁸.

У даній статті, на основі наявного історіографічного доробку та архівних й опублікованих²⁹ джерел, проаналізовано психофізичні наслідки голоду 1921-1923 рр. для організму дитини безпосередньо під час і після голоду та пролонговані (довготривалі) результати перебування дітей у критичних соціокультурних і фізіологічних обставинах, зумовлених злочинною політикою комуністичного режиму.

Дискусія

За даними професора В.Арнаутова, у п'ятьох південноукраїнських губерніях на початок голоду нараховувалося 3 861 252 дітей. З цієї кількості 1 734 000 голодували, тобто 44,9%³⁰.

Проте, наведені данні є статистикою, яка не включала безпритульних і бездоглядних дітей УСРР, а також стихійних переселенців з РСФРР. Крім того, при підготовці зведених інформаційних довідок про кількість голодуючих по губерніях, голови регіональних губернських комісій не завжди отримували вичерпну інформацію із повітів і сіл. Наприклад, голова Катеринославської губкомісії т.Гольдберг, під час звіту на засіданні Центральної Комісії допомоги голодуючим при ВУЦИК у Харкові, зауважив, що у нього є лише вибіркові данні по повітах і волостях³¹.

²³ Герасимович І. Голод на Україні. Б.м.: Вид-во Говерла, 1973. 257 с.

²⁴ Голод 1921-1923 і українська преса в Канаді / упоряд. і ред. Р.Сербин. Торонто: Українсько-Канадський-Дослідчо-Документаційний Центр, 1992. 700 с.

²⁵ Котляр Ю. Канібалізм під час голоду 1921-1923 рр.: історико-психологічний аналіз // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. 2002. Вип. 7. С. 120-123.

²⁶ Кириленко В. Голод 1921-1923 рр. у Південній Україні...

²⁷ Тригуб О., Михайловський Т. Міжнародні гуманітарні організації на Півдні України у 20-х рр. XX ст.: монографія. Миколаїв: Ілон, 2020. 358 с.

²⁸ Тригуб А., Вовчук Л. Протягивая руку помощи... Американская гуманитарная помощь населению Тираспольского уезда (1922-1923 гг.) // Вестник Томского университета. Серия: история. 2020. Вып. 66 (июль-август). С. 58-64. DOI: 10.17223/19988613/66/7

²⁹ Голод 1921-1923 років в Україні...; Усна історія Степової України / Гол. ред. П.Сохань. В 10 т. Запоріжжя: АА Тандем, 2008-2012.

³⁰ Голод и дети на Украине... С. 25.

³¹ ЦДАВО України. Ф. 20. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 26.

Таблиця 1

Загальна чисельність дорослого та дитячого населення УСРР за переписом 1920 р.³²

Губернія	Загальна кількість населення	Діти, віком до 4-х років	Діти, віком 4-15 років	Загальна кількість дітей до 15 років
Волинська	1 538 100	190 724	464 506	655 230
Донецька	3 111 700	385 851	830 823	1 216 674
Катеринославська	1 782 500	221 030	522 272	743 302
Запорізька	1 157 200	143 493	358 628	502 121
Київська	3 427 500	425 010	1 031 637	1 456 684
Кременчуцька	1 471 400	182 454	475 261	657 715
Миколаївська	1 371 700	170 091	419 739	589 830
Одеська	1 950 146	241 818	567 507	809 325
Подільська	2 725 300	337 937	820 307	1 158 244
Полтавська	2 256 200	279 769	727 460	1 007.220
Харківська	2 466 300	305 821	725 004	1 030 825
Чернігівська	1 861 031	230 768	552 727	783 495
Разом	25 119 077	3 114 766	7 495 908	10 610 674

Голод 1921-1923 рр. примусив українців відмовитися від усталених традицій харчування та пристосовуватися до критичних умов голодного повсякдення. Вживання в їжу сурогатів мало своїм наслідком численні хвороби та зростання смертності дітей. Вже взимку 1921-1922 рр. стрімко фіксувалися антирекорди захворювань. Негативна динаміка пояснювалася відсутністю поживного харчування (як наслідок – зниження імунітету), низку захворювань спричиняло тривале голодування, ширилися інфекції, протистояти яким виснажені від голоду люди були неспроможні.

З причин недоїдання, ширилися хвороби, пов'язані із набряками (опухання з голоду). Масово спостерігалися випадки погіршення зору, аж до його втрати внаслідок нестачі вітаміну А; кишкових розладів (ентерит), хвороби печінки, щитовидної залози (гіпотиреоз).

Через неякісне харчування та відсутність належного медичного догляду набув характеру епідемії туберкульоз. Перспектива одужання від цієї хвороби була мізерною. У Чернігові було створено тубдиспансер, куди звозили хворих дітей із Харківської, Київської та Чернігівської губерній. Унаслідок фактичної відсутності антибіотиків у закладі та скудного харчування, лікування залишалося малоефективним. Дитяча смертність від туберкульозу набувала загрозливого характеру.

Черевний тиф також вважався фактично невиліковним, оскільки вживання сурогатів в їжу призводило лише до загострення (внутрішньої кровотечі, діареї та

³² Голод и дети на Украине... С. 25. Перепис 1920 р. мав методичні похибки, тому його результати є верифікацією й не відтворюють реальної соціодемографічної ситуації в УСРР у 1920 р. Зокрема, кількість дітей, віком до 4-х років вираховувалося членами ЦСУ теоретично. – Авт.

зневоднення, перитоніту) та летальних випадків внаслідок цієї хвороби. У 1922 р. все більше випадків захворювання на тиф протікали з ускладненнями: істотно скоротився час між нападами (приступами): вони відбувалися один за одним, що істотно впливало на зростання смертності.

Плямистий тиф почав лютувати у небувалих масштабах. Діти, що перехворіли на нього, зазвичай залишалися живими, але мали ускладнення у вигляді розумових розладів. Після хвороби, діти «зниділі і тупоумні... ледве волочуть ноги за собою»³³. За повідомленням професора Марцінковського, почастишали випадки повторного зараження на тиф, на кір і холеру.

Епідемія холери вирувала в УСРР з надзвичайною силою. У Запорізькій губернії епідемія холери супроводжувалася пандемією голодного тифу. Президія ВУЦИК своєю постановою вимагала переведення холерних бараків з території автозаводу поза його межі, проте запорізький губвиконком визнав, що виконати це неможливо із-за вкрай складної епідемічної ситуації в краї³⁴.

За даними Червоного Хреста в Україні впродовж 1921 р. на зворотний тиф захворіло 278 000 осіб, на плямистий тиф – 147 600, черевний тиф – 114 000, холеру – 35 494, на нез'ясовані хвороби – 5 513 осіб. Як зазначали фахівці, Україна являла собою колосальний осередок епідемій³⁵. Зауважимо, що пандемії відбувалися протягом історичного розвитку неодноразово (зокрема, у XIX ст. світ, у тому числі й територія України, були охоплені холерою), проте складна епідемічна ситуація не загострювалась голодом, який у 1921-1923 рр. мав масовий характер.

У досліджувані роки пошесті та хвороби ширилися надзвичайно швидкими темпами. Однією з причин цього виступала безсистемна евакуаційна політика комуністичного уряду. Кремлівський режим оголосив про необхідність вивезення дітей із Поволжя до УСРР. Той факт, що Україна була охоплена голодом, державними очільниками суцільно ігнорувався та замовчувався. Комуністичний уряд декларував ідею захисту дітей від голоду. Тому з голодуючого Поволжя в Україну спрямовувалися евакуаційні ешелони. Кремлівські очільники нехтували фактами масштабного голоду в УСРР.

Зневажливе ставлення до дітей проявлялося на всіх етапах так званої офіційної евакуації. Перед відправкою дітей ніхто не оглядав, їм не давали із собою змінного одягу, а продовольчі пайки мали лише ті, хто прямував на Київ. Дітей, що потрапляли в Україну із РСФРР в ході евакуації, привозили хворими та роздягненими, не забезпеченими елементарними речами. Завідувач Житомирського відділу народної освіти телеграфував до Харківського відділу народосвіти, повідомляючи, що у жовтні 1921 р. до губернії прибуло 400 дітей, що не мали ані одягу, ані взуття; 503 пасажери наступного евакуаційного ешелону виявилися роззутими та вдягненими у маленькі не по розміру сорочки. Дітей транспортували у холодних вагонах (звертаємо увагу, що мова йде про пізню осінь 1921 р. – ранню весну 1922 рр.).

По прибутті в Україну, лише незначний відсоток дітей-переселенців підлягав медичному огляду. Це пояснювалося невпорядкованістю проведення евакуаційних заходів, нечисленністю організованих пунктів прийому та

³³ Герасимович І. Голод на Україні... С. 114.

³⁴ ДАЗО. Ф. Р-2. Оп. 1. Спр. 323. Арк. 103.

³⁵ Герасимович І. Голод на Україні... С. 128.

розподілення дітей по закладах, фізичною неспроможністю сиротинців України розташувати численний контингент, що прибув до УСРР, а також потужним «стихийним» (фактично неорганізованим) переселенням дітей з РСФРР до українських губерній. Стихійна евакуація відбувалася поза урядовим і громадським контролем, а діти, як правило, потрапляли в Україну не лише виснаженими від голоду, а й хворими на пошесті й інфекції. Вони поповнювали лави безпритульних. Значна їх кількість вела асоціальний спосіб життя, займаючись проституцією, що стало причиною поширення дитячого сифілісу, інших венеричних захворювань, корости³⁶.

Під час здійснення «офіційної» евакуації (тобто, коли в Україну спрямовувалися залізничні ешелони із голодуючих губерній РСФРР), лише частина евакуйованих по прибутті в УСРР підлягала медогляду. Оскільки лікарів не вистачало, то медичні обстеження здійснювалися вибірково та поверхово. Навіть при такому загальному огляді, виявляли десятки хворих дітей. Наприклад, у складі евакуаційного ешелону № 246, який прямував із Самарської губернії до Житомирського повіту Волинської губернії із 605 пасажирів, 51 дитина була хворою (10 осіб хворіли на грип, 11 – на невизначену інфекцію, 3 – на тиф, 4 – на дизентерію, 1 – на скарлатину, 20 – на кір). Серед 1 509 дітей, яких було евакуйовано із Поволжя на Волинь, 163 одразу потрапили до лікарень і місцевих санаторіїв, а 51 – померли від хвороби та виснаження. Потяги, які доставили дітей на Волинь, відзначалися антисанітарним станом. Санвузлів у вагонах не було, зупинки також не здійснювалися, діти кілька тижнів перебували у брудних зачинених вагонах, що обумовлювало стрімке зростання захворювань. Для них обладнали 1 000 інфекційних ліжок, виділили 650 місць у Чернігівському тубдиспансері, проте цих заходів не вистачало. Зважаючи на нестачу медикаментів, медперсоналу та скудність пайків, одужати й залишити тубдиспансер було майже неможливо.

Спрямування евакуйованих з Поволжя дітей до дитячих притулків України, без попереднього лікування, зумовлювало поширення епідемій у закладах. Полтавський губсоцвих різко висловився про місцеві сиротинці, назвавши їх «джерелами зарази»³⁷. Вихованці дитячих притулків хворіли на тиф, скарлатину, дифтерит, холеру, туберкульоз, цингу, розлади шлунково-кишкового тракту. У Мелітопольському повіті взимку 1922 р. захворіло на ґрунті голоду – 9 419 малят. Причинами хвороби, як правило, виступав ослаблений внаслідок тривалого голоду імунітет і дитячий організм не здатний був протистояти інфекціям і пошестям. Ширилися хвороби, пов'язані із гангреною ясен внаслідок авітамінозу. Відсутність належного лікування спричинила смерть майже 23% хворих³⁸. Медична допомога надавалася несистемно, внаслідок відсутності фахівців, нестачі ліків і вакцин. Для всіх лікарняних закладів стали узвичаєними застаріле оснащення, відсутність опалення та світла.

Наслідком складної епідемічної ситуації стало зростання смертності населення. Редактор газети «Червоний Миколаїв» занотував свої враження після поїздки до Херсону: «Херсон уявляє з себе кладовище старих і молодих. Вмирають десятками і сотками. Кількість померлих ніхто не знає, бо ніхто цім не цікавився»³⁹. Капітан

³⁶ ДАЗО. Ф. Р-201. Оп. 1. Спр. 122. Арк. 18зв.

³⁷ Голод и дети на Украине... С. 18.

³⁸ Герасимович І. Голод на Україні... С. 93.

³⁹ Ibid. С. 97.

Квіслінг згадував про свій візит до Запорізької губернії: «Побачите живі ще людські кістяки, що розпростерті чи то в хаті, що на долівці, чи серед вулиці, чи на майдані, лежать в очікуванні смерті або ж вже мертві»⁴⁰.

Комуністичні функціонери, у тому числі ті, хто відповідав за ювенальну політику в УСРР, наполегливо ігнорували масове голодування дітей і бойкотували заходи з їх порятунку. Вже в 1921-1923 рр. у звичку комуністичних функціонерів увійшли практики замовчування реального стану ситуації, замулювання очей і «батьористого» звітування щодо власної діяльності. 1 червня 1922 р. на засіданні Ради захисту дітей під головуванням т. Чигиринського та т. Аронова, було визнано, що темпи боротьби із холерою є «ударними». Також пропонувалося вакцинувати від холери дітей, які перебували у дитячих притулках і на патронатах⁴¹. Вже за 14 днів після цієї голосливої заяви, із Запоріжжя надійшли відомості до Наркомату охорони здоров'я про сплеск гостроінфекційних хвороб у краї (узагальнені показники захворюваності по Запорізькій губернії ми наводимо у таблиці 2 – Авт.).

Таблиця 2

Зі зведення народного Комісаріату охорони здоров'я України про кількість громадян, що захворіли на гострозаразні захворювання по Запорізькій губернії у січні, лютому та березні 1922 року⁴²

Назва хвороби	Січень 1922 р.	Лютий 1922 р.	Березень 1922 р.
Скарлатина	75	97	129
Черевний тиф	535	925	731
Дифтерія	17	45	59
Висипний тиф	755	1791	1723
Віспа	24	66	29
Тиф зворотний	1650	2308	2339
Тиф нез'ясований	281	399	339
Заушниця	45	63	57
Коклюш	59	66	10
Цинга	9	482	1182
Кір	305	300	249
Холера	Дані не подано	Дані не подано	Дані не подано

У 1922 р. кількість *офіційно* (підкреслюємо. – Авт.) зареєстрованих випадків холери та тифу була меншою. Проте це пояснюється не спадом динаміки захворювань, а зменшенням кількості звернень до медичних установ. Апатія та виснаженість голодом обумовили соціальну байдужість і знесилення. Крім того, до шпиталів могли звернутися лише мешканці міст, селяни та їх діти хворіли (і вмирали) удома. Упродовж 1921 р. скоротилася кількість лікарів, оскільки багато з них помирали від тих же хвороб, що й їх пацієнти. За споминами очевидця голоду

⁴⁰ Герасимович І. Голод на Україні... С. 93.

⁴¹ ЦДАВО України. Ф. 20. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 208.

⁴² ДАЗО. Ф. Р-2. Оп. 1. Спр. 330. Арк. 206.

С. Сала, епідемія тифу вирувала майже повсюдно: «У нас всі лежали хворі, крім Валі, якому тоді було 6 років. На лавці, на лежанці, на полу в хаті наскрізь зайнято, наскрізь лежать. Тільки й чути, як то з одного кутка, то з другого кутка гукають: «Валя, кавратку!». Приходила доглянуть за хворими Л. С. з Привольного. Потім і вона не змогла приходити, заразилась і заболіла тифом»⁴³.

Якщо проаналізувати акти реєстрації про смерть хоча б по одному із міст Запорізької губернії – Мелітополю, бачимо, що там у 1922 р. померло 3464 особи. Причинами смерті найчастіше були голод, виснаження, запалення черевини, запалення легень, сухоти, азійська холера, дитячий пронос, незасвоєння харчів, тиф, туберкульоз легень, отруєння харчами, загальна водянка, набряк легень, дитяча атрофія, жовтуха й ін. У решті населених пунктів Запорізької губернії ситуація була схожою. Наприклад, взимку 1922 р. по с. Жеребець Запорізької губернії офіційно зареєстровано 258 шлунково-кишкових захворювань на ґрунті голоду, у Преображенці – 131⁴⁴. Варто зауважити, що мова йде лише про випадки, коли лікар мав нагоду відвідати родину та встановити діагноз, поза медичним обліком залишалася значна частина населення, оскільки, по-перше, не у всіх були вже сили звертатися до лікаря і люди у муках йшли з життя; по-друге, медики були лише у густонаселених пунктах, а невеликі села та хутори взагалі не мали доступу до медичних послуг.

Відзначимо й особливість. Під час голоду 1921-1923 рр. в актах реєстрації про смерть зустрічаємо причину смерті «голод». У роки Голодомору-геноциду 1932-1933 рр. такі записи були радше винятком. Місцеві лікарі вели облік хворих, але не у повному обсязі. В архівних фондах можна зустріти амбулаторні карти пацієнтів⁴⁵ та зведені дані по хворим по окремим населеним пунктам. Проте, значна кількість селян, а головне – безпритульних (як дорослих, так і дітей) залишалися поза офіційним обліком, тому статистика хворих і померлих є умовною. Відсоток дитячої смертності від голоду та його наслідків систематично зростав. Більшовицькі функціонери переконували, що на потреби голодуючих дітей виділено 50% продовольчих надходжень (це становило близько 5 тис пудів продовольства). Цієї допомоги могло вистачити на 33 тис голодуючих дітей. У той же час лише у Запорізькій губернії голодувало 489 281 дитина⁴⁶.

Голод 1921-1923 рр. забрав життя цілих вікових груп. У сиротинці Гадяцького повіту Полтавщини за тиждень померло 63 дитини (вони були з мусульманських родин і проживали компактно)⁴⁷. У Херсоні взимку 1922 р. щодоби вмирало 40-50 дітей, у селах однойменного повіту – по 15 дітлахів щоденно. У 1923 р. в Україні померло 450 506 дітей (без мертвонароджених)⁴⁸. Смертність немовлят стала катастрофічною. На десятеро немовлят живими лишалося пересічно тільки троє⁴⁹.

Члени Прилуцької повітової комісії у 1923 р. констатували: «У нас залишилось дуже мало здорових дітей. До 40% дітей в дитбудинках хворі на сухоти. Викрилися скриті хвороби завдяки недостатньому харчуванню, зменшилась стійкість

⁴³ Сергій Сало. Спогади (1899-1946 рр.). Серія «Старожитності південної України. Випуск 24 / Упоряд. С. Білівненко, Т. Молдавська. Київ: Б.в., 2014. С. 60.

⁴⁴ ЦДАВО України. Ф. 20. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 66 зв.

⁴⁵ ДАЗО. Ф. Р-201. Оп. 1. Спр. 119. Арк. не пронумер.

⁴⁶ ДАЗО. Ф. Р-28. Оп. 2. Спр. 16. Арк. 2.

⁴⁷ Голод и дети на Украине. По данным Секции помощи голодающим детям... С. 18.

⁴⁸ Природний рух населення України в 1924 році... С. XXXV.

⁴⁹ Голод 1921-1923 рр. і українська преса в Канаді... С. 663.

дитячого організму. Виховуються діти слабкі і майже всі стоять на шляху виродження»⁵⁰. Умираючі малята були спотворені голодом, вони мали тоненькі руки, опухлі животики та несамовито кричали. В окремих українських губерніях та повітах фактично не лишилося у живих дітей, віком до 6 років⁵¹.

За підрахунками одного з одеських лікарів у 1914 р. середня кількість народжених дорівнювала 1 191 немовля на місяць, а померлих – 914, що давало приріст 277 дітей. У досліджуванні роки динаміка смертності та народжуваності виглядала наступним чином (див. Табл. 3).

Таблиця 3

Динаміка населення Одеси січень 1921 – лютий 1922 рр. (за підрахунками лікаря)⁵²

Місяць	Народжених	Померлих	зменшення
Січень 1921 р.	580	1 450	870
Грудень 1921 р.	907	1 452	545
Січень 1922 р.	160	2 208	2 048
Лютий 1922 р.	147	2 718	2 573

У Бердянську (за повідомленнями газети «Більшовицька правда») щоденно середня кількість смертей становила 180 осіб. 6 квітня 1922 р. було мобілізовано все чоловіче населення для риття могил. За п'ять днів підготували кілька братських могил. До могили № 1 покладено 1 749 трупів, до могили № 2 – 1 329, в могилу № 3 – 1 079, у могилу № 4 – 479. Залишилось ще 348 трупів і довелося рити ще одну могилу⁵³.

Діти, яким вдалося вижити, на все життя закарбували у свідомості трагедію, крізь яку вони пройшли. На їх очах вмирали рідні та знайомі, вони ставали жертвами жорстокості, насилля, часто опинялися на вулиці, облишені батьками, ставали об'єктами злочинів, іноді самі вступали до злочинних угруповань з метою знайти їжу, отримати хоч якусь підтримку та вижити. Крадіжки, грабежі, розбої, вбивства на ґрунті голоду ставали повсякденням. Голодні діти й підлітки вже втрачали людське обличчя та не зупинялися перед спокусою вчинити злочин заради шматка хліба. Українське суспільство морально занепадало, що непоправною печаткою відбивалося на психологічному стані дітей.

У Верхньодніпровському повіті Катеринославської губернії, Генеральській волості Донецької губернії, Очаківському повіті Одеської губернії зафіксовані масові самогубства та вбивства дітей на ґрунті голоду⁵⁴. У с. Жеребець Запорізької губернії взимку 1922 р. понад 30% (близько 80 осіб) дітей залишилися круглими сиротами.

Проявлялися і різні форми девіації: антропофагія на ґрунті помутніння свідомості, некрофагія, вбивство немовлят. Прецеденти антропофагії не були поодинокими. На Запоріжжі 45-річна Харитина Нищенко, мати 11 дітей, внаслідок

⁵⁰ Не забувайте про дітей // Правда Прилуки. 1923. 1 лютого, № 7.

⁵¹ Ibidem.

⁵² Герасимович І. Голод на Україні... С. 156-157.

⁵³ Ibid. С. 121.

⁵⁴ ЦДАВО України. Ф. 20. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 26.

тривалого виснаження, задушила двох своїх дітей (5-тирічну доньку та 7-річного сина) та з'їла їх⁵⁵; Григорій Щербаха спочатку просив милостиню, а потім вбив двох своїх дітей і сусідську дівчину й вживав їх м'ясо в їжу спільно зі старшими дітьми⁵⁶. У Гуляйпільському повіті Запорізької губернії мати з'їла власну дитину, у тій же місцевості зафіксовано низку ситуацій, коли батьки душили дітей. Загалом, на червень 1922 р. по Запорізькій губернії було запротокольовано 25 випадків канібалізму⁵⁷. У Великовисківському волосному виконкомі занотовано інциденти, коли матері топили немовлят, яких не могли прогодувати⁵⁸. Дітовбивства (особливо немовлят) фіксувалися і в Маріупольському та Херсонському повітах. На жаль, прецеденти набували узвичаєного характеру⁵⁹.

У голодуючих містах України ширилися практики згуртування молодиків до озброєних банд з метою викрадання та вбивства жінок і дітей та вживання їх органів у їжу⁶⁰. Скрізь ходили чутки про торгівлю людським м'ясом. Наприклад, у колишньому Олександрівську-Грушевському, перейменованому в лютому 1920 р. на Шахти, на ринку поблизу залізничної станції затримали стару жінку за підозрою в тому, що вона продавала людське м'ясо. За словами Н. Бородіна (який опух від голоду, купував у неї та вживав приготоване м'ясо, про що він згодом дав свідчення), її хату обшукали та «знайшли дві діжки, в яких лежали посортвані і засолені частини дитячих тіл, а також оскальповані голови»⁶¹.

Набувало поширення труподство. Селянка з с. Юрківки Запорізької губернії на прізвище Пшеняк відрізала у померлої дівчинки ноги, зварила та з'їла їх разом з іншими дітьми⁶². Відзначимо, що це офіційна статистика, адже приховані показники девіацій, на жаль, були істотно вищими. Не всі злочини фіксувалися, не по всіх впроваджувалося слідство. Українці були охоплені панікою, яка часто носила деструктивні наслідки.

Як згадувала Н. Полонська-Василенко, період 1921-1923 рр. був добою «страшного занепаду людської душі»⁶³. Люди, в умовах масового голоду, до останнього трималися за шматок хліба. Готовність розділити їжу із нужденними зійшла нанівець. У Тираспольському повіті Одеської губернії інспектори стали свідками ситуації, коли у хаті на печі лежала роздягнена дитина із шматком макухи у роті та вмирала від голоду, а у сусідній хаті бенкетували, ласувавши смаженим гусаком і білим хлібом⁶⁴.

Найбільш потужні ментальні зміни торкнулися дітей. Психофізичну травму малеча отримувала вже з початком голоду. Діти спостерігали відчай і страх батьків, які часто втрачали останні надії на виживання та порятунок. Матері,

⁵⁵ ДАЗО. Ф. Р-2. Оп. 1. Спр. 354. Арк. 30.

⁵⁶ ДАЗО. Ф. 1241. Оп. 1. Спр. 1803. Арк. 1-13.

⁵⁷ ДАЗО. Ф. Р-2. Оп. 1. Спр. 323. Арк. 197-198.

⁵⁸ Держархів Кіровоградської області (ДАКіро). Ф. Р-1074. Оп. 1. Спр. 43. Арк. 66.

⁵⁹ Герасимович І. Голод на Україні... С. 156-157.

⁶⁰ Голод 1921-1923 років в Україні... С. 207-212.

⁶¹ Куромія Г. Свобода і терор у Донбасі: Українсько-російське прикордоння, 1870-1990-і роки / Пер. з англ. Г. Кьорян, В. Агеев; Передм. Г. Немирі. Київ: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2002. С. 186.

⁶² Герасимович І. Голод на Україні... С. 156-157.

⁶³ Полонська-Василенко Н. Спогади. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2011. С. 321.

⁶⁴ Голод и дети на Украине... С. 29.

божеволіли від голоду, тікали від своїх малят. Чоловіки нерідко залишали голодуючі родини та уходили до міст. Діти, іноді йшли з батьками, але найчастіше – залишалися у рідних селах. Масовий психоз охоплював села та повіти. Коли засобів до існування вже не залишалося, селянські родини із дітьми знімалися та йшли світ за очі, поповнюючи лави безпритульних на вокзалах і базарах. Надії на виживання всіх членів безпритульних родин не існувало, тому намагалися хоч у будь-який спосіб врятувати дітей, або не бачити їх мученицької смерті від голоду.

Батьки з відчаю підкидали дітей, сподіваючись, що їм нададуть допомогу сторонні люди і вони залишаться живими. Іноді облишеним малцям вдавалося потрапити до сиротинців. Зокрема, до дитячого притулку № 2 у м. Миколаєві щодня приводили та залишали по 20-30 дітей, що зумовило переповнення контингенту притулку на 300%⁶⁵. Найчастіше – діти залишалися напризволяще й вмирали від голоду.

Від початку масового голоду 1921-1923 рр. в Україні спостерігалися випадки підкидання дітей з одного села до іншого, але була поширена й інша практика. У Маріупольському повіті дітей завозили у степ або облишали в ярах. Прогодувати багатодітні родини вже не було можливості, а батьки не могли дивитися, як їх нащадки у муках вмирали від голоду. Тому українські батьки вдавалися до крайніх заходів: завозили малолітніх дітей у безлюдні місця й облишали їх там. Зауважимо, що такого роду прецеденти були відомі у світовій історії, згадаймо хоча б казку про хлопчика-мізинчика. Проте, на відміну від казки, українська реальність у роки голоду виявилася незрівнянно жорстокішою. Облишені діти гинули, а їх батьки втрачали тверезість мислення, а якщо їм і вдавалося вижити, важкість скоєного злочину навряд чи безслідно минала для їхньої психіки.

Емоційний стан дитини, що перебувала у голодуючому селі, передав очевидець подій мешканець Запорізької області Петро Іванович Замрій. Він згадував: «Голодомор був у 1921-й рік. Мені всього було чотири роки. Дитина в такому віці не пам'ятає нічого. Пам'ятає тільки шо... – переляки. То я й запам'ятав. У нас у сім'ї було там ще хоч на коржики. Спекла мати якось коржів і поклати, не накривши. А батько і мій дядько (це ж – брати) поділили між собою хату. І нам – кухня досталася, а дядьку – велика хата здорова. Отож мати напекла коржів, пішла до тьотки. «Синочок, – це, що я запам'ятав, – гляди нікого не пускай!». А защепочка була так низенько – це ж не в конюшні, а прямо в хаті. Тільки пішла мати, а дядько, як заглянув, і показав чи нож, чи мені показалося. Побачив, що мати (по халатності) не накрила коржі. А голодний був чоловік... «Одкрій!». А я: «Не одкрію, бо мамка сказала». – «Одкрій, бо заріжу». І я ото, з переляку, одкрив. Побіг у хату. Поки мати прийшла (це було в однім дворі), так уже нема ні коржів, нічого. І то я так запам'ятав. А так я більше той год не помню»⁶⁶.

У дітей лікарі фіксували не лише крайній ступінь виснаження внаслідок тривалого голодування, а й стан психічної пригніченості й абсолютної прострації. На півдні України – у Запорізькій і Донецькій губерніях масовими були випадки, коли голодуючі й опухлі українські діти згуртовувалися на печі або лаві й байдуже годинами дивилися в одну точку, чекаючи на смерть. У містах діти, немов тіні,

⁶⁵ Герасимович І. Голод на Україні... С. 97.

⁶⁶ Замрій Петро Іванович, 1917 року народження, с. Мала Білозірка Василівського району Запорізької області. *Усна історія. Степової України* / Гол. ред. П. Сохань. В 10 т. Запоріжжя: АА Тандем, 2008. Т. 2. С. 221.

ходили вулицями у пошуках відходів, щоб тут же їх з'їсти. Часто селяни й їх діти самі рили собі могили, відчуваючи близьку смерть.

Згідно з висновками українського професора Д.Б.Франка, який у 1921 р. працював на кафедрі психології, а згодом кафедрі психіатрії у Катеринославському медичному інституті, психічна сфера голодуючих перебуває під впливом важкої депресії й афектів нудьги, що призводить до розладів координації психічних елементів, ускладнених комплексів, що утворюють психічну особистість. Увагу цілком поглинають внутрішні відчуття⁶⁷. Небезпека постійного голоду зумовлювала неприродний апетит, який супроводжувався страхом, що їжа може закінчитися (зокрема, свідки голоду часто стверджували, що вони не відчували насичення їжею, коли її отримували, а переїдання провокувало сильні болі у кишково-шлунковому тракті й часто призводило до смерті). Діти та дорослі в роки голоду постійно скаржилися на відчуття слабкості, тупий головний біль, сонливість, відсутність емоцій, апатію, безпідставні спалахи гніву, помутніння свідомості та голодний психоз. Психічним наслідком голоду виступало постійне відчуття пустоти у голові, оскільки всі думки зосереджувалися на їжі. Отже, спостерігалися психічні деформації органів відчуття, всі людські думки та емоції спрямовувалися у річище рефлексій про їжу.

Професор В.Підгаєцький, дослідивши вплив голоду на фізичний та інтелектуальний стан дітей, зауважував, що дитячий організм постійно потребує живлення у вигляді жиру, олії, білків і вуглеводів. Нестача певного компонента призводить до порушення розвитку та росту дітей, дисбалансу діяльності органів травлення та всього організму. В.Підгаєцький наголошував, що Україні загрожувало знищення в наступному поколінні фізичних, інтелектуальних і моральних якостей, під загрозою було вимирання національно-біологічного колективу⁶⁸.

Клінічні відхилення у людській психіці внаслідок штучного масового голоду дослідив П.Сорокін. Хоча, у силу політичних обставин він емігрував, а його праця опублікована із певними скороченнями, проте саме Сорокін проаналізував психофізичні зміни в організмі та деморалізацію людини внаслідок тривалого голодування⁶⁹. П.Сорокін, спираючись на дослідження європейських колег, довів, що нестача у раціоні дітей білків, мала наслідком фізичні деформації організму. Зокрема, у дітей, що регулярно недоотримували їжу, насамперед, білки тваринного походження, зменшувався зріст (у середньому на 4-5 см)⁷⁰, порушувався об'єм грудної клітини, деформувалася будова черепу та зменшувався об'єм головного мозку, що мало наслідком кретинізм. Змінювалася лімфатична будова й органи секреції, що впливало на гормональний фон дітей підліткового віку. Надмірна фізична виснаженість обумовлювала порушення роботи серця, падіння температури тіла, зміни морфологічного складу кров'яних тілець і нервової системи. Зовнішніми проявами тривалого голодування виступали: атрофія м'язів, набряки, здуття живота.

П.Сорокін прийшов до закономірного висновку, що «...людина у значній мірі є тим, що вона їла та їсть, особливо у перші роки життя, і що їли його предки та батьки, особливо у період його зачаття та внутрішньоутробного розвитку»⁷¹.

⁶⁷ Голод 1921-1923 років в Україні... С. 207.

⁶⁸ Герасимович І. Голод на Україні... С. 148-149.

⁶⁹ Сорокін П. Голод как фактор...

⁷⁰ Ibid. С. 65-67.

⁷¹ Ibid. С. 75.

Педагог, виконувач обов'язків завідувача Управління соціального виховання Наркомосу УСРР В. Арнаутов у праці «Голод и дети на Украине» зазначав: «Здоров'ю цих дітей, які переживуть це пекло, буде нанесена непоправна шкода, що загрожує фізичним дегенеруванням. Але може бути ще гірший моральний розклад, який приніс голод у лави дітей. Вони ж є свідками того страшного занепаду людської гідності, якого ані за яких обставин не можна було уявити в минулому. Страшно й подумати: чи може морально виправитися дитина, яку стихія голоду пригнула до самої землі, яку примусили не тільки дивитися, але й бути учасником усіх огидних справ, скоєних дорослими внаслідок їхнього звіриного егоїзму?»⁷².

Переймаючись через спотворення психіки дітей, переживаючи, щоб негативні риси не стали основою душевного складу, прогресивні громадські діячі України звертали увагу на цю проблему, вболівали за майбутнє дітей і закликали до їх фізичного та морального урятування. Так, відома педагог Софія Русова (вже будучи на еміграції у Празі) закликала: «...врятувати наших дітей від фізичного вимирання, дати їм вирости в ...кращих умовах життя»⁷³. Вона написала листа до Наркомату освіти УСРР та запропонувала надати допомогу безпритульним голодним дітям, проте отримала різку відмову. Наркомату освіти очевидно було байдуже, що діти щодня, щогодини перебували у голодних муках, спостерігали смерть близьких і відчували постійний страх.

Наслідки масового голоду виявилися довготривалими. Маємо на увазі не лише економічну, а, насамперед, гуманітарну складову. Змінилася психологія людей: багато українців змушені були принижуватися, щоб отримати жалюгідне продовольство, дехто втратив моральне обличчя й зважився на крадіжки та вбивство, загострилася злість і ненависть до людей. Згідно досліджень лікарів, голод породжує озлобленість, жадність, жорстокість, мізантропію, аморальність. Голод закарбував у свідомості дітей, що його пережили, невикорінний страх залишитись без їжі. Масовий голод 1921-1923 рр. на тривалий час змінив соціальне обличчя українських дітей.

Висновки

Найбільш ураженими масовим голодом 1921-1923 рр. в Україні стали діти, оскільки 70% малят і підлітків у цей період відчували нестачу їжі, голодували, частина з них пішла з життя назавжди.

Діти у період голоду 1921-1923 рр. в УСРР постійно недоїдали або харчувалися сурогатами, що суттєво впливало на стан їх здоров'я. Виснажені голодом організми дітей не в змозі були протистояти численним хворобам та епідеміям. Ситуацію ускладнювали відсутність медичного забезпечення, необхідних щеплень, незадовільні санітарно-побутові умови.

Комуністичний режим ігнорував масовий голод в Україні, продовжуючи викачку продовольства та зерна з голодуючих губерній, позбавляючи українців права на життя. Наслідком злочинної політики більшовицької держави стала загибель десятків тисяч українських дітей.

Діти, що залишалися у живих, мали підірване здоров'я та надламану психіку. Голодне повсякдення українських дітей у 1921-1923 рр. перетворилося на сіру

⁷² Голод и дети на Украине... С. 18.

⁷³ Джус О. Творча спадщина Софії Русової періоду еміграції: монографія. Івано-Франківськ: Плай, 2002. С. 74.

знеособлену буденність, постійне блукання людей у пошуках їжі та прихистку. Апатія, безнадійність, зневіра та безперспективність буття стали супутниками щоденного існування.

Українські діти у силу обставин часто втрачали зв'язок із родиною, опинялися у дитячих притулках, поповнювали категорію соціальних сиріт. Українське суспільство змінилося під впливом штучного масового голоду 1921-1923 рр. Проте ще більш глибока трансформація української ідентичності відбулася під час Голодомору-геноциду 1932-1933 рр.

REFERENCE

- Arnautov, V.** (Ed) (1922) *Golod i deti na Ukraine. Po dannym Seksii pomoshchi golodayushchim detyam pri Tsentralnom Sovete zashchity detey na Ukraine i po drugim materialam* [Hunger and children in Ukraine. According to the Section for Helping Starving Children under the Central Council for the Protection of Children in Ukraine and other materials]. Kharkov [in Russian]
- Bilivnenko, S. & Moldavska, T. (Comps.).** (2014). *Serhii Salo. Spohady (1899-1946 rr.)* [Serhii Salo. Memories (1899-1946)]. Seriia «Starozhytnosti pviddennoi Ukrainy». Vol. 24. Kyiv [in Ukrainian].
- Dzhus, O.** (2002). *Tvorcha spadshchyna Sofii Rusovoi periodu emihratsii* [The creative heritage of Sofya Rusova during her emigration]. Ivano-Frankivsk [in Ukrainian].
- Herasymovych, I.** (1973). *Holod na Ukraini* [Famine in Ukraine]. N.d. [in Ukrainian].
- Kotliar, Yu.** (2002) *Kanibalizm pid chas holodu 1921-1923 rr.: istoryko-psykholohichniy analiz* [Cannibalism during the famine of 1921-1923: historical and psychological analysis]. *Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky*, 7, 120-123 [in Ukrainian].
- Kuromiia, H.** (2002). *Svoboda i teror u Donbasi: Ukrainsko-rosiiske prykordonnia, 1870-1990-i roky* [Freedom and terror in Donbas: Ukrainian-Russian borderland, 1870-1990s]. Kyiv [in Ukrainian].
- Kyrylenko, V.** (2015). *Holod 1921-1923 rr. u Pivdennii Ukraini* [Famine of 1921-1923 in Southern Ukraine]. (Candidate's thesis). Mykolaiv [in Ukrainian].
- Movchan, O., Ohinska, A., Yakovlieva, L. & Kulchytskyi S. (Ed.)** (1993). *Holod 1921-1923 rokiv v Ukraini: Zbornyk dokumentiv i materialiv* [Famine of 1921-1923 in Ukraine: Collection documents and materials]. Kyiv [in Ukrainian].
- Polonska-Vasylenko, N.** (2011). *Spohady* [Memoirs]. Kyiv [in Ukrainian].
- Polyakov, Yu.** (1975). *1921-y: pobeda nad golodom* [1921: victory over hunger]. Moskva [in Russian].
- Serbyn, R. (Ed.).** (1992). *Holod 1921-1923 i ukrainska presa v Kanadi* [The famine of 1921-1923 and the Ukrainian press in Canada]. Toronto [in Ukrainian].
- Sokhan, P. (Ed.).** (2008). *Zamrii Petro Ivanovych, 1917 roku narodzhennia, s. Mala Bilozirka Vasylivskoho raionu Zaporizkoi oblasti. [Petro Ivanovich Zamriy, born in 1917, village Little White Star of the Vasyliv district of the Zaporizhia region]. Usna istoriia Stepovoi Ukrainy. Vol. 2. Zaporizhzhia* [in Ukrainian].
- Sokhan, P. (Ed.).** (2008-2012). *Usna istoriia Stepovoi Ukrainy [Oral history Steppe Ukraine]. V 10 t. Zaporizhzhia.* [in Ukrainian].
- Sorokin, P.** (2014). *Golod kak faktor: Vliyanie goloda na povedenie liudey, sotsialnuu organizatsiyu i obshchestvennyu zhizn* [Hunger as a factor: The impact of hunger on human behavior, social organization and social life]. Syktyvkar [in Russian].
- Trygub, O. & Mykhailovskyi, T.** (2020). *Mizhnarodni humanitarni orhanizatsii na Pivdni Ukrainy u 20-kh rr. XX st.* [International humanitarian organizations in the South of Ukraine in the 20-s of the XX century]. Mykolaiv: Ilion [in Ukrainian].
- Trygub, A. & Vovchuk, L.** (2020). *Lending a helping hand... American humanitarian relief to the population of the Tiraspol district (1922-1923). Tomsk State University Journal Of History*, 66, 58-64. DOI: 10.17223/19988613/66/7 [in Russian].
- Yavorovskyi, O., Sakharchuk, I., Zenkina, V. & Kuzminska, O.** (2011). *Profesor V.Ya. Pidhaietskyi pro znachennia ratsionalnoho kharchuvannia v umovakh narodno-hospodarskoi kryzy ta naslidkiv holodu 1921-1923 rokiv v Ukraini* [Professor V.Ya. Pidhayetskyi on the importance of rational nutrition in the conditions of the national economic crisis and the consequences of the famine of 1921-1923 in Ukraine]. *Dovkillia ta zdorovia*, 1, 76-80 [in Ukrainian].